

Literatuur en Europa: 'ik' en 'de ander'

Margot Dijkgraaf Wat bindt schrijvers in het Europa van de eenentwintigste eeuw? Maar ook: wat verdeelt ze, en waar maken ze zich ongerust over? Voor haar boek *De pen van Europa* sprak Margot Dijkgraaf met twintig auteurs.

In zijn essay *De idee Europa* schrijft de Britse filosoof George Steiner dat Europa wordt gevormd door koffiehuisen, door cafés. Die variëren van Pessoa's koffiehuis in Lissabon tot Isaac Babels cafés in Odessa, van het café in Kopenhagen waar Kierkegaard neerstreek tot de togen van Palermo. Het café, zo schrijft Steiner, is 'een plek voor rendez-vous en samenzwering, voor intellectuele discussie en roddel, voor de flaneur en de dichter of de metafysicus boven zijn aantekeningen', kortom voor 'de sociëteit van de geest'.

Veel van de gesprekken die ik voerde met de twintig schrijvers uit mijn boek *De pen van Europa*, vonden plaats in cafés her en der in Europa. Zo sprak ik de Spaanse auteur Juan Goytisolo in café Metropool in Brussel, de Deense schrijver Jens Christian Grøndahl in een café in Kopenhagen en de Duitse auteur Judith Hermann in de Häckische Höfe in Berlijn.

Met de schrijvers besprak ik mogelijke

gemeenschappelijke bronnen van Europese literatuur, de manier waarop zij en hun collega's omgaan met geschiedenis en herinnering, ontwikkelingen in de literatuur van hun geboorteland of het land waar ze domicilie hadden gekozen, maar ook vroeg ik naar hun mening over tal van andere aspecten in de literatuur van Europa, zoals de gevolgen van globalisering en de veranderingen binnen de Europese literaire markt.

Al snel bleek dat de blik die ze ieder hadden op Europa en de Europese literatuur vooral werd bepaald door de plek waar ze woonden. Goytisolo, sinds enkele jaren woonachtig in Marrakech, legde zich toe op de bestudering van de Arabische en Joodse invloeden op de Spaanse literatuur. Grøndahl benadrukte in Kopenhagen dat Denemarken zich altijd aan de rand van Europa, aan de rand van de geschiedenis heeft bevonden en dat die positie de manier waarop er tegen Europa wordt aan-

gekeken heeft beïnvloed, ook in literair opzicht. De Turkse auteur Nedim Gürsel, pendelend tussen Istanbul en Parijs, zette alle literaire zeilen bij om aan te tonen dat de Turkse wil tot toenadering van Europa al dateert uit de vijftiende eeuw.

Iedereen kijkt, kortom, vanuit zijn eigen perspectief, zijn eigen uitkijkpost naar de Europese literatuur en geeft er zijn eigen kleur en geur aan. Schrijvers uit de periferie van Europa kijken vaak enigszins jaloers naar steden die zij als het literaire centrum ervan beschouwen (meestal Parijs). Zij betreuren dat zij niet in het Engels of in het Frans schrijven en geven af op wat wordt ervaren als het Amerikaanse 'literaire imperialisme'. In haar studie *La république mondiale des lettres* bestudeerde de Franse critica Pascale Casanova de werking van de literaire republiek der letteren. Zij betoogt dat literatuur een economie is als alle andere, met eigen wetten, een eigen hiërarchie en eigen concurrentiemechanismen. Parijs, de 'hoofdstad van de kleine literaturen', beschikt over een enorm kapitaal aan schrijvers, uitgevers, vertalers en critici en is een cruciale stad als het gaat om het ontdekken van nieuwe schrijvers of om vertaling in toegankelijker talen binnen Europa. Franse uitgevers als Actes Sud geven literatuur uit alle delen van de wereld in vertaling uit; critici geven er de nodige aandacht aan en zo kan, via het Frans, een auteur zijn weg vinden naar een groter publiek.

Dit principe is een van de constanten in het literaire landschap in Europa.

Ongerust en verontwaardigd

Andere terugkerende elementen in de gesprekken die ik voerde met de schrijvers uit *De pen van Europa* waren verontwaardiging en ongerustheid over de groeiende desinteresse voor het lezen en de groeiende onverschilligheid ten aanzien van cultuur en geschiedenis. Zonder

uitzondering wijzen de geïnterviewden op het fundamentele gebrek aan belangstelling voor het verleden, dat momenteel kenmerkend blijkt te zijn voor hele generaties Europeanen. Wat ons bezighoudt, is voornamelijk wat nieuw is – *quoi de neuf?* –, weinigen buigen zich over het verleden, geven aandacht aan de diepere achtergrond. In de boekhandel ligt het boek dat deze week is verschenen, maar waar zijn de meesterwerken van een, tien, twintig of honderd jaar geleden te verkrijgen? Onze wereld interesseert zich niet voor wat oud is en bestoft.

Dat aspect heeft invloed op de rol van de schrijver binnen Europa's grenzen en op het belang dat er aan zijn werk wordt gehecht. In Frankrijk heeft een schrijver een zekere status. Hij is van oudsher (sinds de Verlichting) een intellectueel, 'iemand die in dwarsverbandingen denkt, die probeert het politieke, het sociale, het historische, het individuele en het wereldomvattende te verzoenen in één groot weefsel' (Philippe Sollers). Ook in Polen wordt de schrijver zeer serieus genomen, hem of haar worden vragen gesteld over het leven, over de toekomst van de wereld, over God (Olga Tokarczuk). Hongaren en Litouwers zijn trots op hun literatuur en ontlenen er hun identiteit aan. Bij de Tsjechen is een schrijver 'gewoon iemand die in de kroeg bier zit te drinken' (Jáchym Topol). Nederland loopt doorgaans niet met zijn schrijvers weg en kent hun dan ook geen bijzondere rol toe.

Nieuwe trends

Maar valt er ook iets te zeggen over inhoudelijke veranderingen die zich de afgelopen tijd hebben voorgedaan in de literatuur van Europa? Zijn er nieuwe ontwikkelingen, nieuwe trends te onderscheiden in de hedendaagse literatuur binnen de Europese grenzen?

In het algemeen geldt dat er in Europa nauwelijks nog literaire stromingen zijn aan te

wijzen. Was het in de loop van de twintigste eeuw nog mogelijk te spreken van surrealisme, absurdisme, structuralisme, deconstructivisme, semiotiek of avant-garde, nu lijkt de literatuur zich radicaal aan dergelijke pogingen te onttrekken. Schrijvers voelen zich zelden aan elkaar verwant, laat staan dat er van stromingen sprake is. Schrijvers gaan niet in literaire zin met elkaar om. Ze zetten zich ook niet af tegen hun voorgangers. Ze zijn in de huidige individualistische, van ideologieën ontdane wereld, weinig geneigd aansluiting te zoeken bij tijdgenoten om gezamenlijk uitgangspunten te formuleren voor literaire vernieuwing. In de huidige literatuur lijkt, zo op het eerste gezicht, iedere vorm van continuïteit te ontbreken.

Wel positioneren schrijvers zich ten opzichte van literaire voorgangers in bredere zin. De Spaanse schrijver Juan Goytisolo heeft het in dit verband over het fenomeen van ‘pollenisatie’: een roman verspreidt als het ware via de wind zijn pollen, zijn sporen en zaden naar andere delen van Europa, waar ze – als bij een kruisbestuiving – nieuwe romanschrijvers beïnvloeden. Cervantes landde in het verleden in Engeland bij Sterne, Sterne op zijn beurt

Jonge staten in het oosten van Europa hebben literatuur nodig

verspreidde zijn literaire sporen in het Brazilië van Machado de Assis, en zo verder.

Een bijzondere situatie is er ontstaan in landen waar nog niet zo heel lang geleden een dictatuur heerste, bijvoorbeeld in Griekenland, Turkije en in de voormalige communistische landen van Oost-Europa. In die landen had literatuur vaak een duidelijke subversieve taak. Een schrijver was nooit alleen maar schrijver, maar een opposant, een geëngageerd denker die de vrijheid van het individu stelde tegenover de macht van de heerser. De Tsjech Jáchym Topol bijvoorbeeld beleefde het einde van het communistische tijdperk in zijn geboorteland Tsjechoslowakije. Als jong dichter onder het communistische regime vond hij dat hij moest strijden voor het behoud van zijn taal en voor de bevrijding van zijn volk. Hij smokkelde verboden boeken over de grens (Havel, Kundera, Klima) en bewoog zich in clandestiene undergroundmilieus. Literatuur en maatschappelijk engagement gingen in het Tsjechoslowakije van voor de val van de muur hand in hand.

Toch is, ook in de jonge democratieën die sinds 1989 zijn ontstaan, literatuur niet los te denken van politiek. Veel van de literatuur die daar wordt geschreven, staat tegenwoordig juist in het teken van de nationale taal en cultuur om het eigen karakter van de nieuwe staten te onderstrepen. Jonge staten in het oosten van Europa hebben literatuur nodig: het is vaak het enige wat ze te bieden hebben. Literatuur is verbonden met nationaliteit, geeft de nationale taal vorm.

Jongere schrijvers uit Kroatië, Slovenië, Litouwen of Bosnië hebben er vaak ook geen moeite mee de rol van ‘nationale’ schrijver te spelen; het zorgt ervoor dat ze gemakkelijker hun plek vinden op de commerciële markt. In een Europa dat steeds groter wordt, waarin steeds meer het accent wordt gelegd op gemeenschappelijkheid, ontstaat bij wijze van reactie meer aandacht voor het eigene, het regionale,

het specifieke karakter van land, volk of streek. Dat geldt ook voor de literatuur. Vraag een Litouwse criticus naar literatuur in Europa en hij vertelt je dat Litouwse literatuur enorm interessant is, maar ondergesneeuwd wordt door vertalingen uit het Engels. Vraag een Tsjoekjeense auteur (afkomstig uit een Siberische gemeenschap) naar zijn onderwerp, en hij vertelt je dat hij de geschiedenis van zijn volk boekstaft. Vraag een Italiaanse schrijfster naar het onderwerp waar ze aan werkt en ze licht haar onderzoek toe naar een vergeten periode uit de Italiaanse geschiedenis.

Wie vraagt naar Europese literatuur krijgt al snel een antwoord dat juist betrekking heeft op de eigen, nationale literatuur, een antwoord waarin het nationale wordt afgezet tegen het algemene en het grensoverschrijdende.

Wereldliteratuur

Tegelijkertijd is er sprake van een tegenovergestelde beweging. In onze globaliserende wereld is er een literatuur aan het ontstaan die op elkaar lijkt, die dezelfde referenties heeft. Goethe had het in zijn gesprekken met Eckermann al over het ontstaan van een 'wereldliteratuur'. Of hij dacht aan de literatuur die tegenwoordig vaak in het Engels geschreven en/of van Amerikaanse makelij, op iedere luchthaven wordt verkocht, is de vraag. In boekhandels in Zagreb, Belgrado, Moskou en Praag vind je tegenwoordig hetzelfde aanbod als in Parijs, Berlijn of Amsterdam.

Schrijvers die met het grootste gemak circuleren op de wereldmarkt, zijn – uiteraard, zou ik bijna zeggen – niet degenen die experimenteren met stijl of vorm. Integendeel, ze maken deel uit van een steeds geformatteerder literair landschap, waarin boeken zich steeds minder van elkaar onderscheiden.

Volgens sommigen zal er binnenkort nauwelijks meer onderscheid zijn tussen werk van een Tsjechische en dat van een Franse romancier.

Iedereen zal over hetzelfde schrijven, denkt Jàchym Topol bijvoorbeeld, zoals de pizza's overal hetzelfde zijn, de wolkenkrabbers en de mode. De Indiase schrijver Pankaj Mishra sprak onlangs in een lezing van 'McLiterature', waarmee hij duidde op het ontstaan van een wereldwijde literatuur die zich aanpast aan een vlakke mondiale smaak voor het exotische.

Het boek is wereldwijd een product geworden, dat vaak veraf staat van wat het woord kunstwerk oproept. Het boek moet verkocht worden, kent marketingstrategieën, waarbij de persoon van de schrijver dikwijls net zo belangrijk is als het boek zelf. Hoe meer de schrijver in staat is de media te verleiden, hoe beter het boek zal verkopen. Juist Europese schrijvers als Topol, die een diametraal andere, communistische tijd hebben meegemaakt, hebben daar moeite mee. De rol van de schrijver is radicaal veranderd, het aantal lezers is teruggelopen en jonge auteurs zoeken naar een nieuwe invulling van hun schrijverschap.

Geen uniformiteit

Toch is juist Topol een voorbeeld *par excellence* van de onjuistheid van zijn eigen these. Zijn romans onttrekken zich aan iedere uniformiteit en conformeren zich noch qua stijl noch qua onderwerp aan de vervlakking die hij zelf meent te signaleren. Zoals Michaël Zeeman in zijn openingslezing van het symposium *Writing Europe – European Literature now* (oktober 2006) stelde, is het opvallend dat in een relatief korte tijd, sinds 1989, een groot aantal schrijvers uit voormalig Oost-Europa een breed lezerspubliek heeft gevonden in het Westen. De Nobelprijs voor de Poolse dichteres Szymborska was daarbij significant, maar de belangstelling voor literatuur uit dat deel van Europa is ook af te lezen aan het succes van de 'herontdekte' Hongaarse schrijver Sándor Márai, de waardering voor de Hongaarse Nobelprijswinnaar Imre Kertész en de vertalingen van de Kroatische

auteur Miroslav Krleža. Is het hun melancholieke toon die aansluit bij de huidige tijdgeest en daardoor Europeanen van nu aanspreekt?

Topol behoort tot de jongere schrijvers die zich op een onorthodoxe manier bezighouden met het recente verleden van hun land en op zoek zijn naar een verhouding tot die geschiedenis. Dat geldt bijvoorbeeld ook voor de Italiaanse schrijfster Melania Mazzucco, die in haar werk op zoek gaat naar vergeten periodes uit de Italiaanse geschiedenis – en met veel succes. De vorm van de familiegeschiedenis is daarvoor bij uitstek geschikt. In Nederland valt in dit opzicht te denken aan het enorme succes van Geert Maks *In Europa en De eeuw van mijn vader*.

Zeeman stelde in zijn lezing dat menig auteur met name een verhouding zoekt tot de jaren zestig en zeventig, die de politiek en de cultuur van de daaropvolgende decennia zo diepgaand hebben beïnvloed. Of het nu de Deen Jens Christian Grøndahl is of de Italiaan Sandro Veronesi, er wordt gezocht naar een evaluatie van het begrip vrijheid, van het begrip verantwoordelijkheid zoals zich dat in die jaren uitte en de gevolgen daarvan, die zich tot op de dag van vandaag laten voelen.

Immi- gratie en globali- sering verande- ren de homogene samen- levingen uit het verleden

Geschiedenis als demon

Opvallend genoeg zijn er ook schrijvers van dezelfde generatie die zich juist verre houden van alles wat met geschiedenis te maken heeft.

De Poolse Olga Tokarczuk omschrijft haar generatie als de eerste die zich volledig vrij voelt – vrij van politieke druk, vrij van religieuze traditie. Het historisch bewustzijn en het her- of beschrijven van de geschiedenis houden haar en haar generatiegenoten niet bezig. Geschiedenis beschouwen ze als een ‘demon, een collectieve psychose, een chaotische droom’. Het werk van Tokarczuk is dan ook niet politiek geëngageerd of sociaal betrokken, eerder sprookjesachtig en fantasievol. Haar werk is vooral doortrokken van filosofische, metafysische vragen naar het hoe en waarom van ons bestaan. Zij scheidt in haar werk een verleden, een heden en een toekomst voor de streek waarin ze woont en daarmee voor zichzelf.

Hetzelfde geldt voor een jonge succesvolle Duitse schrijfster, Judith Hermann, die in haar werk al evenmin een verhouding zoekt tot de geschiedenis of kiest voor politiek engagement. Hoe moet je als jong Duits auteur een plek vinden in een literair landschap waar wordt gezegd dat er na Auschwitz geen poëzie meer geschreven kan worden? Het kan een tussenfase zijn, de onthechtheid van recente Duitstalige romans en hun gerichtheid op het hier en nu.

Immigratie en globalisering veranderen de homogene samenlevingen uit het verleden. Europa en de VS krijgen steeds meer te maken met sociale veranderingen, met politieke en culturele bewustwording van voormalige koloniën in andere werelddelen. Een belangrijke ontwikkeling in bijna alle landen binnen Europa is dat er steeds meer nieuwe schrijvers ‘van elders’ de pen ter hand nemen.

Dat geldt natuurlijk bij uitstek voor de Franstalige literatuur, waar al decennialang schrijvers uit Noord-Afrika, Québec, de

Margot Dijkgraaf

is literair criticus, medewerker van *NRC Handelsblad*, directeur van het Centre français du Livre en verbonden aan Maison Descartes

Caraïben, Libanon, Egypte en andere Franssprekende delen van de wereld een uitermate belangrijke rol spelen. Zij vernieuwen de Franse literatuur, leggen andere accenten, brengen een nieuwe thematiek, geven een onbekende smaak en kleur aan de taal.

Ook de Angelsaksische literatuur heeft een bijzonder karakter gekregen dankzij schrijvers uit de voormalige koloniën (Vikram Seth, V.S. Naipaul, Zadie Smith, Kiran Desai en vele anderen), en in Duitsland zijn er belangrijke, van oorsprong Turkse schrijvers die de Duitse literatuur een nieuw gezicht geven (Ermine Sevgi Özdamar). In Italië is dat proces ook bezig, evenals in de Scandinavische landen. Het belang van immigranten die in Europa schrijver zullen worden, is evident. Zij zullen mede het gezicht van de literatuur van het nieuwe Europa bepalen.

Daarbij moeten we ervoor waken, zoals de Indiase schrijver Pankaj Mishra onlangs terecht stelde, dat het Westen niet deze schrijvers de taak toebedeelt om de communicatie tussen de culturen te bevorderen, laat staan hen te beschouwen als woordvoerders van hele samenlevingen of continenten.

Litera- tuur kan bijdragen aan begrip voor de ander, voor de (nieuwe) buren

Begrip kweken

De literatuur verwoordt het grootste probleem van de mensheid, zei Orhan Pamuk bij de aanvaarding van de Nobelprijs voor Literatuur, de menselijke angsten, de angst voor uitsluiting, voor het gevoel een onbenul te zijn, niet mee te tellen, angst voor vernedering, woede, schuld, gevoeligheden, nationale pocherij. Het zijn angsten die iedereen kent en herkent, want mensen lijken nu eenmaal op elkaar. Literatuur kan in het Westen begrip kweken voor gevoelens van onbegrip, onbehagen en vernedering die elders worden ervaren. Die wonden, die kwetsuren kent Pamuk en daar heeft hij het over in zijn werk.

Wie zich rekenschap geeft van literatuur van andere werelden, begrijpt eerder welke strijd er elders gevoerd wordt, welke kwetsuren er elders gevoeld worden. 'In literatuur ben je niet alleen jezelf, maar ook de ander', zegt de Turkse schrijfster Elif Shafak in *De pen van Europa*.

Literatuur kan bijdragen aan kennis over het verleden, aan begrip voor de ander, voor de (nieuwe) buren. Daarom is het van belang dat ook de nieuwe Europeaan, de immigrant van binnen én van buiten Europa, de pen oppakt. Steeds weer worden in de literatuur de vragen gesteld 'Waar kom ik vandaan?', 'Waar ga ik heen?' en vooral Wie ben ik? – actuelere vragen zijn, ook voor het Europa van vandaag, nauwelijks denkbaar.